

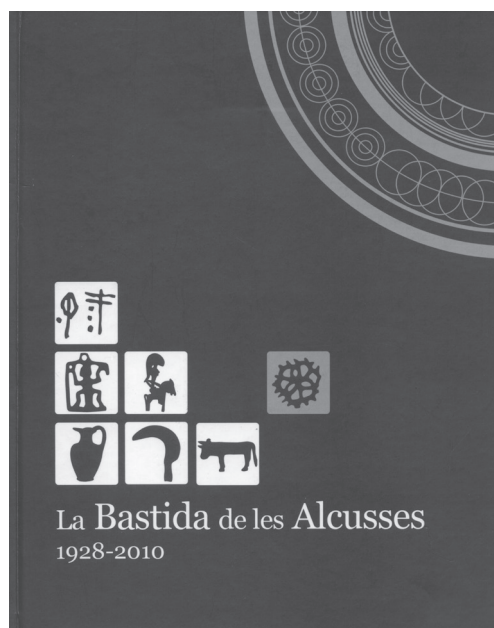
insuficientes siquiera para el sustento mínimo, el trabajo irregular y raramente continuo. Si ello era así para los varones, aún más difícil era para las mujeres, que como mucho podían colaborar con el varón en pequeños trabajos domésticos remunerados, pero si el varón moría, la viudedad venía a equivaler a miseria. Un número no despreciable de jóvenes se veían abocadas a la prostitución, si es que antes ya no tenían marcado este destino desde niñas que, no raramente abandonadas, eran recogidas y criadas para tal fin. Todo ello eran cosas ciertamente sabidas, pero nunca expuestas con la documentación y riqueza de matices con que lo hacen ambos autores. Ello constituye otra característica de ambas obras: a partir de elementos ya dados por sabidos, desarrollan con argumentos y análisis profundos las realidades y las causas que llevaban a ellas en una etapa tan trascendente para la historia occidental.

Se suele considerar que el cristianismo vino a transformar el panorama, aunque quizás lo hiciera menos de lo que pueda parecer a primera vista, pues aunque, como dice Toner, aumentó la caridad y la filantropía, “el culto de los santos terminó reflejando el sistema secular del clientelismo”.

Nos resta referirnos a la calidad de las traducciones, no muy frecuentes en los últimos tiempos y en que las referidas a términos latinos son aún menos frecuentes. Tan solo en la obra de Knapp, se traducen los *ordines* como femeninos (la orden...). Un pequeño detalle que afecta muy poco a la totalidad del conjunto.

Arturo Pérez Almoguera
Universitat de Lleida
aperez@historia.udl.cat

Bonet, H. i Vives-Ferrándiz, J. (eds.) (2011). *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*. Museu de Prehistòria. Diputació de València. València. 328 pàgs. ISBN: 978-84-7795-590-0.

Ens trobem davant d'un títol de referència i això resultarà evident per a totes les persones mínimament introduïdes en el món ibèric, perquè són excepcionals el jaciment que se'ns presenta, l'equip que l'investiga i la llarga tradició de recerca sobre la qual es basa el treball dels autors.

Efectivament, la Bastida de les Alcusses de Moixent, Monument Històric-Artístic des de 1931, és un *oppidum* ibèric més que singular per la qualitat de la informació recollida durant els antics treballs del SIP, que ha fet possible l'explotació per la recerca moderna, malgrat el temps transcorregut, gràcies al fet que s'han conservat els conjunts i les referències espacials. I excepcional, també, per l'extraordinària riquesa del registre, conseqüència del seu final sobtat i violent, i per la singularitat de l'assentament, ocupat durant tres generacions des de finals del segle v i al llarg del segle iv aC, fet que el diferencia dels nombrosos *oppida* que van patir els estralls de la Segona Guerra Púnica a la darrereria de la tercera centúria.

Però si, com diem, els arxius del SIP —diaris d'excavació, dibuixos, inventaris— varen permetre recuperar les antigues excavacions extensives sobre més de 17.000 m² d'Isidro Ballester i Lluís Pericot (1928 i 1931), els posteriors estudis i una nombrosa bibliografia han consolidat la presència de la Bastida de les Alcusses en el panorama ibèric: és el cas, entre d'altres, dels treballs de Domingo Fletcher i Enrique Pla sobre els cent primers departaments —no arribaren a veure la llum els cent cinquanta restants— (1965 i 1969), de Nino Lamboglia sobre la vaixela de vernís negre (1954), d'Enrique Pla sobre l'instrumental agrícola i artesanal (1968 i 1972), d'Enrique Llobregat amb noves lectures sobre l'arquitectura, qüestions socials i de gènere (1972) o de J. A. Santos Velasco sobre l'estructura social (1986).

Sobre aquesta herència s'ha construït des de 1991 el nou projecte dirigit, primer, per Helena Bonet i Enrique Díes i, després, per Helena Bonet i Jaime Vives-Ferrándiz, ara orientat de forma preferent a l'estudi de l'urbanisme, del sistema defensiu i d'aspectes socials i paleoambientals. I això no és tot. L'excel·lència de la recerca efectuada a la Bastida de les Alcusses aquestes darreres dues dècades s'alimenta a la vegada d'un entorn investigador, tan ric com productiu, generat pels iberistes valencians associats a la Universitat i la Diputació de València. L'estudi paradigmàtic del territori d'*Edeta*, seguit uns anys després pel de *Kelin*, així com els treballs de recerca, conservació i posada en valor del Tossal de Sant Miquel, Lliria (Helena Bonet 1995), Castellet de Bernabé, Lliria (Pierre Guérin 2003), Puntal dels Llops, Olocau (Helena Bonet, Consuelo Mata 2002) i Los Villares, Caudete de las Fuentes (Consuelo Mata des de 1991), a més dels estudis monogràfics sobre la ceràmica (Consuelo Mata, Helena Bonet 1992), la societat edetana a través dels vasos pintats de Lliria (Carmen Aranegui 1997), l'economia (III i IV reunions d'economia, *Saguntum*-PLAV 2000 i 2010) i la flora ibèrica (Consuelo Mata 2010), entre d'altres, en són una bona mostra.

A més de l'aportació dels directors i editors, Helena Bonet i Jaime Vives-Ferrándiz, el volum recull

textos de catorze investigadors i investigadors. Els deu primers capítols es dediquen als diversos temes i camps de recerca i els tres darrers a qüestions relacionades amb la conservació i posada en valor. Així, en la primera part, el primer s'ocupa de la història de la recerca; el segon, de l'entorn i el medi físic; el tercer, del poblament coetani; el quart, de l'organització interna de l'*oppidum*; el cinquè, del treball quotidià dins i fora del recinte; el sisè, de l'interior de les cases; el setè, dels intercanvis comercials; el vuitè, de les armes; el novè, de l'escriptura, i, finalment, el desè ens presenta una interpretació global o síntesi, signada pels directors, que incorpora una primera valoració de les extraordinàries troballes efectuades l'estiu de 2010 a la Porta Oest, en un moment en què la maquetació del llibre es trobava molt avançada. En la segona part, el capítol onzè ens ofereix els criteris d'intervenció sobre el patrimoni, conservació i presentació; el dotzè, les activitats en el terreny de l'arqueologia experimental, i el tretzè, les accions orientades al públic, didàctiques i de difusió general.

No és la nostra intenció comentar minuciosament el contingut ampli i variat de l'obra i cada lector prestarà especial atenció a aquells capítols que reclamin el seu interès, ja sigui la geologia, la toponímia, la caracterització dels sòls, els aqüífers, el paleoclima i la vegetació o, posem per cas, altres temes tan concrets com les activitats mineres i metal·lúrgiques, la siderúrgia i la copel·lació de galena argentífera, o l'estudi de les eines relacionades amb el treball de la fusta, descrits segons la cadena operativa, les característiques i paper en el processament dels aliments dels molins o l'anàlisi dels ploms escrits. Per part nostra, ens cenyirem a algunes qüestions relacionades amb els temes que segons els mateixos editors constitueixen l'aportació fonamental de la recerca recent i algun altre que, per raons més subjectives, ens ha provocat interrogants i reflexions.

Al llarg de totes les pàgines, sobrevola el desenvolupament de la gran majoria dels temes tractats la contradicció existent entre la riquesa i les limitacions originàries de la informació, procedent de les excavacions efectuades entre 1928 i 1931. Per als autors no hi ha dubte, la contradicció es resol positivament i es pot afirmar que la Bastida és l'únic assentament en tota la façana mediterrània peninsular que permet encetar una línia de contrastació del model aristocràtic-clientelar, les relacions socials, l'accés als recursos i a la possessió de la terra analitzant els contextos de cada casa i, en particular, la distribució dels estris agrícoles. El meticulós registre de les troballes efectuat pels excavadors fa més de setanta anys permet —fet, com diem, gairebé insòlit— estudiar conjunts, refer contextos i analitzar la localització espacial, i els autors exprimeixen aquestes possibilitats fins al límit. Vegeu, a més de l'exemple esmentat, l'estudi de la distribució de balances, tisores i telers, molins, inscripcions sobre plom i ceràmica, frens de cavall i esperons, els diversos tipus d'armes o els tallers de copel·lació de la galena argentífera. Però no és menys cert, també, que resulta impossible superar la pèrdua d'informació que suposava una metodologia orientada bàsicament a desenterrar objectes (vegeu,

per exemple, la fig. 5, pàg. 15). Aquesta sagnia afecta la pràctica totalitat de l'espai interior excavat, més de 270 departaments, i explica tant les dificultats actuals per llegir l'urbanisme i l'arquitectura com l'aparent inexistència, posem per cas, d'estructures domèstiques en terra o l'absència d'una pràctica ritual tan comuna entre els ibers com la d'enterrar els nadons morts sota els paviments de les cases.

Malgrat la generositat dels contextos atrapats per l'incendi, aquestes limitacions tornen a ser evidents, per exemple, quan s'estudien el treball quotidià i els recursos agropecuaris, abordats fonamentalment des de l'estudi de l'instrumental de ferro, molins i estructures associades, però que inclouen també dades procedents de la recerca paleocarpològica i arqueofaunística. En aquest darrer cas, per exemple, l'estudi s'ha de limitar a la informació recollida els últims anys (3.227 fragments ossis pertanyents a les campanyes 1997-2007), constituïda per restes molt fragmentades i sovint cremades, i localitzada en espais com carrers, places i llocs propers a la muralla. Una informació quantitativament i qualitativa molt inferior a la del registre mobiliari, pel fet de no haver estat identificada en les excavacions antigues, i que pot ser considerada representativa a l'hora de caracteritzar els ramats i la seva gestió en termes generals (ovicàprids, bòvids i porcs), però que resulta insuficient per donar respostes a qüestions concretes. És, per exemple, el cas dels interrogants plantejats pels equins, ases i cavalls, representats per 70 i 5 restes òssies respectivament —el 3,92% i el 0,28% del total—, xifres que, consideracions tafonòmiques al marge, contrasten espectacularment amb la “inhabitual abundància”, en paraules de Fernando Quesada, d'elements de govern i guarniment (11 frens i 7 esperons, a més de faleres, anelles i campanetes), molt superior al percentatge observat en relació amb les armes a la necròpolis de El Cigarralejo i, fins i tot, als cementiris celtibèrics. Aquesta evidència porta l'investigador esmentat, malgrat que no sabem res de la morfologia cavallina, l'alçada i la capacitat de càrrega i munta, a revisar, fins i tot, les seves pròpies idees i a acceptar l'existència d'una veritable cavalleria ibèrica a finals del segle IV aC.

Existeix una llei general en la recerca ibèrica que el dia a dia no es cansa de confirmar: un major grau de coneixement singularitza els assentaments o, dit d'una altra manera, l'aparença d'uniformitat dels “poblats” ibèrics és conseqüència del poc que en sabem. L'urbanisme i el sistema defensiu confirmen la regla i l'excavació extensiva, antiga i moderna, ha fet evident la singularitat de La Bastida. Així, el camí perimetral de ronda, apte per a carros, la disposició de les cases agrupades en conjunts, deixant grans espais lliures, l'extraordinària varietat tipològica de les plantes, la identificació d'edificis singulars, la simplicitat d'una muralla lineal gairebé sense torres, les portes concebudes “com a edificis”, amb els característics bancs interiors integrats en els paraments interns, o l'albacara —mur avançat o ampliació frustrada per la destrucció final— fan de l'*oppidum* de Moixent un cas diferent.

Gairebé tota la informació sobre cases, illes o conjunts d'edificis o la caracterització funcional d'espais i

construccions a partir de les troballes en el seu interior és fruit de la revisió de les antigues excavacions i de l'actual relectura de les estructures arquitectòniques. Les novetats es limiten als espais relacionats amb el sistema defensiu, fonamentalment les portes, raó per la qual resten encara moltes qüestions per resoldre, com ara la gestió de l'aigua, tant la de consum com la de les esorrenties provocades per la pluja, o el fet sorprenent que en tota la Bastida no s'hagi constatat ni una casa construïda sobre una estructura precedent. A vol d'ocell, l'interior del recinte es pot descriure com un entramat urbanístic marcat per les portes d'accés i la xarxa viària: d'una banda, la porta frontal Oest i l'eix central i, de l'altra, les tres portes de recobriment o "chicane" i el camí de ronda, en un conjunt articulat d'edificis, places, carrers i carrerons adaptat als condicionaments topogràfics i a les exigències de la circulació rodada.

Una població d'entre 450 i 840 habitants deuria ocupar unes 90 o 120 cases, agrupades de forma aparentment irregular i caracteritzades per la seva diversitat tipològica, talment com si la construcció respongués a la iniciativa de cada unitat familiar i com si el seu funcionament, a jutjar per la distribució espacial de platerets de balances, de ponderals, lingots i, en algun cas, ploms escrits, respongués al d'unitats econòmiques independents que controlen els moviments dels productes i els comptes associats a les activitats econòmiques. Es tracta de cases que oscil·len entre 24 m² i 150 m² i que tenen entre 4 i 6 habitacions (amb àrees de molta, activitats tèxtils i metal·lúrgiques), i compartiments annexos, i a les quals s'accedeix des dels carrers o patis compartits. Entre elles es poden considerar representatives la Casa 11, de 50 m², formada per 5 habitacions, amb els elements més significatius (llar, rebost, activitat tèxtil) o la Casa 1, de 150 m², organitzada en dos cossos (4 habitacions i un gran magatzem), separats per un pati per a carros. Algunes edificacions deuen destacar sobre la resta, com ara el gran magatzem central de gra (conjunt 7), amb 13 estances, 3 accessos des del carrer central —un dels quals acuradament pavimentat—, semisoterranis, dipòsits de gra ("trojes" en lloc de sitges) amb una capacitat de 23.000 litres, segons càlculs de Guillem Pérez Jordà, i un molí i un forn en estructures annexes; o bé el cas de l'edifici de 400 m² (conjunt 5) que, pel gruix dels murs i la ubicació en el punt més alt, s'interpreta com a dedicat a activitats públiques. En el comentari d'aquestes construccions singulars, cal destacar el qüestionament de la brillant proposta d'Enrique Díes Cusí per l'anomenada Casa 10, la casa-palau on va aparèixer "el Guerreret" (Díes i Álvarez 1998): ara, els seus 300 m² són interpretats com els conjunts 4 i 3, corresponents a dues cases amb espais de treball annexos. La revisió es basa en observacions efectuades per Carme Belarte i, en el mateix llibre aquí ressenyat, per Fernando Quesada, a qui sorprèn l'absència d'armes en una suposada residència aristocràtica.

El sistema defensiu és analitzat, sobretot les portes, en les seves diverses dimensions constructives, funcionals i sociològiques —lloc d'accés i comerç—, defensives i simbòliques. No hi ha novetats respecte

a la lectura poliorcètica i la interpretació de l'episodi final. Es mantenen les interpretacions publicades fa uns anys (Bonet 2006: 33-34; Quesada 2007: 80-84). Helena Bonet, a partir de l'evidència del final tràgic, dubta de la seva eficàcia com a fortificació i considera que el sistema defensiu és feble. Així ho demostra la seva linealitat, pràcticament sense bastions, torres o ziga-zagues en la muralla. Segons la investigadora, els habitants de la Bastida aixecaren unes defenses concebudes com a arquitectura de prestigi i símbol identitari, no per a fer front a un assalt que no esperaven. La caracterització de Fernando Quesada és en aquest sentit contundent, però les conclusions no són exactament les mateixes. Per a ell, som davant d'una defensa lineal i sense profunditat, incapaç de fer front a un setge formal. La muralla, de 5-6 metres d'alçada, amb parapet i camí de ronda, no està ni bastionada ni torrejada, no zigzagueja ni està proveïda de defenses avançades. Sí que disposa de portes monumentalitzades, però són febles i no tenen funció de flanqueig, i el modest intent de tapiar-les no hauria garantit la més mínima resistència si l'enemic hi arribava i, en canvi, dificultava la sortida en contraatac. La fortificació és ineficaç davant d'un setge formal, d'un assalt amb màquines, ariets, mantelletes, torres mòbils o rampes. Però l'investigador s'està referint a un escenari poliorcètic hel·lenístic i considera, en canvi, que la fortificació és funcional des d'un punt de vista tant psicològic com social, polític o militar en el context de la guerra ibèrica com ell la concep. Una guerra de baixa intensitat, però endèmica en tant que activitat econòmica i legitimadora d'un ordre social i uns valors aristocràtics guerrers; una guerra amb predomini de ràtzies sobre territori enemic, enfrontaments menys freqüents a camp obert i, ocasionalment, batalles campals entre petits exèrcits capaços de lluitar en formació regular (*acies instructa*), amb forces d'infanteria de línia i lleugera, i unitats de cavalleria; uns combats allunyats dels murs i unes fortificacions simples però potents, concebudes en termes dissuasoris i de defensa passiva; una guerra, en definitiva, en la qual només s'intentaven els assalts en casos de superioritat manifesta, o facilitats per la sorpresa o la traïció, i sempre que no exigissin més que escales o cremar i enfonsar a cops les portes.

Quelcom de semblant és el que molt possiblement ocorregué. N'hi hauria hagut prou, per prendre l'*oppidum*, amb un assalt violent, potser instruït per una experiència anterior, retratada, en els accessos laterals, en el bloqueig de les portes nord i sud, o potser afavorit per una circumstància que descoïnem. Però, en realitat, no podem anar més enllà de relacionar la destrucció i l'abandó precipitat de l'*oppidum* amb la inestabilitat política reflectida en altres assentaments contemporanis com Puig d'Alcoi, Puntal de Salinas de Villena o Covalta d'Albaida, i som incapaços de reconstruir un final del qual només tenim fotografies aïllades: cases cremades, armes, eines, atuells i joies escampades pels carrers, un cert predomini a les portes oest i sud d'armes, falcates, escuts i llances de nervi, a més de puntes de fletxa. No hi trobem, en cap cas, guerrers o habitants atrapats a les runes.

Les troballes espectaculars de l'estiu de 2010 semblaven inicialment destinades a suggerir respostes sobre el final de l'*oppidum*, però de moment no ha estat així, i el que han fet és obrir nous interrogants en relació amb el seu origen. Entre elles destaca la deposició ritual, en un espai d'uns 12 m² d'armes, ofrenes alimentàries (cereals, olives, fauna), vasos ceràmics (cràtera de figures roges) i estructures de fusta i ferro, tot cremat, encara que el foc sembla haver-se produït en un altre lloc. Les armes estan inutilitzades i formen 5 conjunts, identificats a partir de la presència d'una falcata en cadascun d'ells. El més complet consta d'espasa i beina, escut i *soliferreum*; tres més presenten només falcata i escut, sempre disposats en creu; el darrer ofereix falcata decorada i beina. Tots estan disposats sobre el paviment d'una estructura monumental, només parcialment excavada, al damunt de la qual es construí, després de ser enderrocada, part de la muralla i la Porta Oest, punt en què es va voler preservar la memòria de l'antic monument amb lloses dretes clavades. Per als excavadors, algunes coses estan clares: la construcció respon a la necessitat d'afirmació d'uns llinatges aristocràtics on s'establirà la residència del seu poder; l'elecció d'un lloc preeminent permet el control visual d'un entorn de 100 km² (des de la vall dels Alforins, capçalera del riu Canyoles i l'entrada cap al Vinalopó i la Meseta); el monument carregarà de significat la porta principal de la fortificació; no es tracta de restes de la batalla ni d'enterraments (no apareixen les restes dels guerrers morts), i la construcció monumental i la deposició ritual sobre el seu paviment són anteriors a la construcció de la Porta Oest. Però encara hi ha més interrogants darrere de cada afirmació i queden sense resposta les preguntes clau. Com es pot explicar un ritual heroic que suposà la construcció d'un edifici públic monumentalitzat per amortitzar-lo tot seguit i construir-hi la porta al damunt? Corresponen el monument i la deposició a un ritual fundacional o commemoratiu? Es tracta d'un cenotafi? Aquestes eren i són, però, les primeres interpretacions. Els treballs d'excavació han continuat després de l'edició del llibre i les noves estructures, fins ara parcialment descobertes, més aviat semblen relacionar-se amb una primera fase de la muralla, la qual cosa simplificaria la interpretació, integrant-la en la història de la porta. Una complexa seqüència constructiva, ajustada en unes poques dècades, però més creïble, en definitiva, que l'aparent absència en tota la Bastida —segons s'afirma en el llibre— d'una casa construïda sobre una estructura precedent.

En la segona part es presenten els treballs de conservació, posada en valor i les diverses accions socialitzadores. També en aquest apartat els resultats són més que notables, especialment si tenim present la modèstia de les actuacions de condicionament efectuades a finals de la dècada dels setanta amb motiu del 50è aniversari de la creació del SIP i l'estat en què es trobava el jaciment fa tan sols uns anys. L'origen del projecte actual remunta als primers anys de la dècada dels noranta i es beneficia de l'experiència guanyada a Puntal dels Llops, Castellet de Bernabé, La Seña i Tossal de Sant Miquel. Avui, la Bastida de les Alcusses

és accessible per pista asfaltada i rep més de 14.000 visites l'any, un vigilant i dos guies mantenen obert al públic el jaciment i, igual que els treballs de recerca i conservació, la programació d'activitats (jornades de visita, tallers...) i edició de materials de difusió es dirigeix des del Museu de Prehistòria de València. El conveni signat el 1999 entre la Diputació de València i l'Ajuntament de Moixent en va significar l'impuls definitiu. Curiosament, no es fa cap referència al Museu Arqueològic de la localitat, instal·lat fa poc, malgrat que col·labora en activitats com el Cap de Setmana amb els Ibers i dedica bona part del seu espai i continguts a La Bastida i al període ibèric.

Pel que fa als criteris conceptuals i formals, així com a les diverses propostes tècniques d'actuació possibles sobre el patrimoni, entenem que, sempre que s'ajustin a la normativa conservacionista vigent, totes les modalitats d'intervenció i presentació són igualment vàlides, mentre que valorar qüestions estètiques o discutir la capacitat comunicadora dels diversos models resulta un exercici carregat de subjectivitat. No obstant això, i plenament conscients del que diem, ens atrevim a assenyalar el que ens sembla una contradicció en el procés de conversió de la ruïna en resta conservada. El model de presentació triat es pot considerar d'intervenció mínima, una opció que cerca l'empatia amb el públic a través de l'autenticitat de les restes, de la veracitat de la ruïna poc modificada, i desplaça les restitucions integrals fora del jaciment, en aquest cas a un espai molt proper (la Casa Ibèrica i espais annexos) habilitat per a activitats creatives, lúdiques i educatives inspirades en l'arqueologia experimental i basades en rèpliques i teatralitzacions. En aquest sentit, el tractament dels sòls a base de grava de colors i, especialment, l'acabament en un mateix pla horitzontal de les corones dels murs enrasades (vegeu figures 12. C i 12. D) dona al conjunt intervingut un aspecte artificial i irreal que l'allunya de la ruïna i, tant o més, de la reconstrucció, sense afegir rigor ni millorar la llegibilitat, alhora que resta emotivitat i credibilitat comunicativa a les restes.

En conclusió, l'obra constitueix la presentació esplèndida de la història i els treballs d'investigació, conservació i posada en valor d'un *oppidum* destacat en la recerca ibèrica. Al llarg de més de tres-cents pàgines es presenta la síntesi del coneixement actual, el qual és producte de l'esforç per recuperar des de nous esquemes interpretatius la informació antiga —en molts aspectes exemplar, però subjecta a les inevitables limitacions de la metodologia exhumadora de l'època—, tot incorporant la perspectiva interdisciplinària, els nous treballs d'excavació centrats fonamentalment en el sistema defensiu i el compromís amb l'exigència actual de socialitzar els resultats, tant científics com patrimonials. El volum està disponible en format pdf en la web del Museu de Prehistòria de València i el lector podrà disculpar el petit error d'impremta de la pàgina 195, on ha desaparegut la darrera línia.

Emili Junyent
Universitat de Lleida
ejunyent@historia.udl.cat